

۵

بررسی دستنوشته

عثمان و راق و کتابت‌ها و تذهیب‌های قرآنی او

در مشخصات نسخه توپقاپی سرای، نخستین چیزی که جلب توجه می‌کند نام کاتب و تذهیب‌گر نسخه است: عثمان بن حسین و راق غزنوی.^۱ این نام، یادآور قرآن‌های نفیس سی‌پاره‌ای است که در آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود و در مهر ماه ۱۳۸۷ ش به عنوان نخستین اثر تاریخی منقول در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.^۲

احمد گلچین معانی در گردآوری اجزاء و معرفی این مصحف نفیس سی‌پاره نقش مهمی داشته است. وی در سال ۱۳۴۷ ش، دو جزء (جزء ۱ و ۲۲) از این مصحف را در راهنمای گنجینه قرآن [آستان قدس رضوی] معرفی کرد (نک: گلچین معانی ۱۳۴۷: ۴۹-۵۰). اندکی پس از نشر راهنمای گنجینه قرآن، گلچین به طرزی شگفت به ۲۷ جزوه دیگر این مصحف سی‌گانه دست یافت و با کوششی پی‌گیر، یگانه جزوه باقی‌مانده (جزء دهم) از این دوره قرآنی را از موزه ایران باستان (تهران) به گنجینه آستان قدس رضوی (مشهد) بازگرداند و بدین‌گونه دوره سی‌پاره آن را کامل نمود (همو ۱۳۵۴: ۵۱، ۵۴-۵۵). گلچین شرحی خواندنی از کشف و کامل شدن مجلدات سی‌گانه این مصحف را در مقاله خود با نام «شاهکارهای هنری

شگفت‌انگیزی از قرن پنجم هجری و سرگذشت حیرت‌آور آن» (هنر و مردم، ش ۱۵۷، آبان ۱۳۵۴: ۴۵-۶۵) آورده و گزارش نسخه‌شناختی جامعی از این دوره سی‌پاره همراه با تصاویر متعددی از اجزای گوناگون آن - و نیز ترقیمه کاتب و وقفنامه واقف - به دست داده است. چکیده گزارش نسخه‌شناختی او این است که

این قرآن سی‌پاره را، که هر پاره آن دربردارنده یک جزء است، ابوعمرو عثمان بن حسین بن ابوسهل و راق غزنوی طی سال‌های ۴۶۲-۴۶۶ ق به امر «الشیخ رئیس السید ابو جعفر محمد بن احمد عبدوسی» کتابت و تذهیب کرده است. عثمان و راق نام خود و تاریخ کتابت و تذهیب را در پایان برخی از اجزاء (مانند: جزء ۱، ۴، ۵، ۶، ۲۲، ۲۵، ۲۸) آورده است. تاریخ کتابت اجزاء این مصحف به ترتیب قرآنی نیست، چنانکه جزء ۶ به سال ۴۶۲، جزء ۴، ۵ و ۳۰ به سال ۴۶۴، و اجزاء ۱، ۲۲، ۲۵ و ۲۸ به سال ۴۶۶ کتابت و تذهیب شده است. در این میان، هیچ تاریخی از سال‌های ۴۶۳ و ۴۶۵ دیده نمی‌شود. کوتاهترین رقم کاتب در جزء ۲۹ است با این عبارت: «کتبه عثمان بن الحسین الوراق غفر الله له و لوالدیه و لجمیع المؤمنین و المؤمنات»، و بلندترین آنها در پایان جزء ۳۰ با این ترقیمه: «کتبه و ذهبه عثمان بن الحسین بن ابی سهل الوراق غفر الله له و لوالدیه و لجمیع المؤمنین و المؤمنات و الفراغ منه فی سنه اربع و ستین و اربعمائة حامداً لله تعالی علی نعمه و مصلیاً علی نبیه محمد المصطفی و علی آله و سلم کثیراً. العمر فانی و الخط باقی».

هر جزئی در آغاز دو صفحه تمام تذهیب مقابل هم دارد که طرح و نقش آن با جزء دیگر متفاوت است. آخرین صفحه هر جزء با پیچ‌های معکوس شنگرفی زمینه‌سازی شده و در وسط آن طرح اسلیمی گیاهی زیبایی با قلم شنگرف نقش شده است. در این میان، جزء آخر به جهت آنکه سوره‌های بیشتری در آن جای دارد، از پاره‌های دیگر پرکارتر است (۲ سر لوح، ۳۶ سرسوره، ۴۰ ترنج، ۲ صفحه تمام تذهیب، که البته همه اینها با یکدیگر متفاوت است). اسامی سوره‌ها به خط‌های مختلف (کوفی، رقاع و رقاع مایل به ثلث) و بسمله‌ها با انواع متعدد خط کوفی نوشته شده است. در این مصاحف سی‌پاره، از رنگ‌های متفاوتی برای اعراب‌گذاری آیات و مواضع وقف استفاده شده است: فتحه و کسره و ضمه و تنوین به شنگرف، تشدید و مدّ و همزه به زنگار، نقطه به زر تحریردار، سکون به لاجورد و فواصل آیات با دایره‌های زرین مشخص شده که در برخی اجزاء (جزء

۴، ۹، ۱۱، ۱۴، ۱۷ و ۱۸) این دایره‌ها منقش است و در برخی دیگر (جزء‌های باقی مانده) عدد آیه به خط کوفی تزئینی با این دایره‌ها آمده و کلمه وقف به شنگرف. ترنج‌های زرین شمس‌دار در تمام اجزاء با نقش‌های زیبا و متفاوت از هم آمده، که هر ترنج نشانه ده آیه است (سرعشر) و به خط کوفی تزئینی شماره این اعشار (عشر، عشرون، ثلثون و ...) نوشته شده است. جلد اجزاء چرم قهوه‌ای و لبه‌دار است که حاشیه و ترنج گره ضربی دارد. آستر جلدها از کتان ساده و به رنگ سبز پسته‌ای است. این اجزاء به قطع $۲۶ \times ۲۰/۵$ سم و اندازه سطرهای آن $۱۵/۵ \times ۱۰/۵$ سم است، و مجموعاً شامل ۲۱۳۱ برگ (۴۲۶۲ صفحه) است. این مصحف سی‌پاره را «علی بن ابی‌الفضل بن علی‌الحاجی البقرایی» در سال ۶۱۴ وقف کرده است بر «المشهد المعظم المکرّم الامام المعصوم الشهيد المظلوم الغریب المسموم ابی‌الحسن علی ابن موسی الرضی علیه الصلوة و علی آله السلم». (گلچین معانی ۱۳۵۴: ۵۵ - ۵۹، ۶۵)

گلچین به درستی می‌افزاید که

اگر بنا باشد که کسی شیوه تذهیب عثمان وراق را در صورت داشتن بصیرت تعریف و توصیف کند، با توجه به تنوع کار وی باید یک کتاب بسیار مفصل و در عین حال مستند بنویسد؛ وگرنه با دیدن دو پیشانی و یک سرسوره و چند ترنج چگونه ممکن است شیوه تذهیب او را به دست آورد؟ (همان: ۵۸ - ۵۹)^۳

وی در مقاله خود یادآور می‌شود که عثمان وراق «هنر خوشنویسی و تذهیب را از اعقاب خود به ارث برده و در اعقاب خویش به میراث گذاشته است» (همان: ۴۵)؛ و از جزء ۲۳ یک قرآن سی‌پاره دیگر (محفوظ در گنجینه آستان قدس رضوی) یاد می‌کند که فرزند عثمان وراق، محمد بن عثمان، آن را کتابت و تذهیب کرده است؛ مصحفی نفیس که از حیث کتابت و تذهیب، شباهت تامی به کار پدرش عثمان دارد.^۴

هنر تذهیب که از آغاز همچون هنری همزاد با کتابت و کتاب‌آرایی مصاحف قرآنی شکل گرفت، همچنان اهمیت و جایگاه ویژه خود را در مصاحف قرآنی نگاه داشته است.^۵ چنانکه شواهد موجود نشان می‌دهد، تذهیب در قرن پنجم هنری تکامل یافته است و جایگاهی خاص در مصاحف قرآنی دارد؛ و خراسان این قرن نیز بزرگ‌ترین و برترین مرکز کتابت و تذهیب است (سمسار ۱۳۸۵: ۷۲۸ - ۷۲۹). کتابت و

تذهیب‌های عثمان وراق و فرزندش در چنین زمان و مکانی پدید آمده‌اند و بی‌تردید از زمره برترین کتابت‌ها و تذهیب‌های قرآنی قرن پنجم هستند. کتابت و تذهیب مصاحف قرآنی، نه تنها در عصر عثمان وراق، بلکه سال‌ها پس از او نیز امری ارجمند و هنری مقدس به شمار می‌رفت که افرادی با دانش و فضل بدان اشتغال داشتند و کار هر کسی که فی‌الجمله هنر و ذوقی داشته باشد نبود. می‌دانیم که محمد بن علی راوندی (مؤلف *راحة الصدور*، تألیف‌شده در ۵۹۹ - ۶۰۳ ق.) مصحف‌هایی را که دو دایی دانشور او، احمد بن محمد راوندی و محمود بن محمد راوندی، کتابت کرده بودند تذهیب و تکحیل (= دورگیری خطوط؛ به اصطلاح رایج کنونی: تحریر) کرده بود؛ و نسخه‌ای از قرآن به تذهیب او و کتابت دایی‌اش، احمد بن محمد، هم‌اینک در آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود (صفری آق‌قلعه ۱۳۸۷: ۱۳-۱۴).

آری، قرآن عثمان وراق که در گنجینه آستان قدس رضوی محفوظ است اثر شگفت‌آوری است؛ اما چنین می‌نماید که نسخه تفسیر/بونصر در موزه تویقایی سرای - که به کتابت و تذهیب هموست - همان ارزش‌های هنری قرآن سی‌پاره را در خود دارد؛ افزون بر آنکه این دست‌نوشته دارای متن و رسم‌الخط فارسی است، حال آنکه قرآن‌های سی‌پاره آستان قدس دارای هیچ عبارت فارسی نیست. و فراموش نکنیم که این نسخه در حدود بیست سال (در سال ۴۸۴) پس از قرآن سی‌پاره آستان قدس (کتابت شده طی سال‌های ۴۶۲ تا ۴۶۶) کتابت و تذهیب شده، یعنی هنگامی که عثمان وراق طبعاً پختگی و ورزیدگی بیشتری در کار خود پیدا کرده بوده است.

از خط تا نقاشی: مجموعه‌ای از هنرها در نسخه تویقایی سرای

نسخه تفسیر/بونصر به خط کوفی شرقی/ ایرانی نوشته شده است، خطی که هنرمندان ایرانی آن را از اواخر قرن چهارم با اعمال تغییراتی در خط کوفی اصیل پدید آوردند.^۶ اما خط نسخه تویقایی سرای به کوفی ایرانی معمول نیست و صرف نظر از برخی تغییرات که نسبت به خط کوفی اصیل در آن هست (به شیوه‌ای که اصطلاحاً بدان پیرآموز می‌گویند)، صبغه تزئینی آن در نگارش برخی حروف، مانند

«ط» در واژه «مطیع» (نک: پیوست، تصویر ۱، ذیل آیه ۱۸)، ویژگی خاصی به آن بخشیده است. در میان نسخه‌های ایرانی / فارسی، خط نسخه الأبنیه عن حقائق الأودیة به کتابت اسدی طوسی در ۴۴۷ ق (که در فصل نخست این مقاله به آن اشاره کردیم) بیش از همه با خط نسخه تفسیر ابونصر در موزه توقاپی سرای همانندی دارد.

در نسخه توقاپی سرای، آیات قرآن به قلم سیاه کتابت گردیده؛ و برای نقطه‌گذاری و اعراب‌گذاری آیات، از سه رنگ متفاوت استفاده شده است: فتحه و کسره و ضمه و تنوین و همزه به سرخ شنگرف، سکون و تشدید به لاجورد - آبی مایل به سبز - و نقطه‌ها به زر تحریردار. سرعشرها و آیه‌نماها دایره‌وار و منقش است و هر یک با دیگری متفاوت است. در تصویر دو صفحه‌ای که در دست ماست (پیوست، تصویر ۱)، رنگ‌آمیزی این دایره‌های منقش با جوهرهای قهوه‌ای تیره و روشن، زنگار و لاجورد است. هرچند در دو صفحه‌ای که از نسخه توقاپی سرای در دست ماست آغاز هیچ سوره‌ای نیست، اما می‌توان احتمال داد که عثمان وراق در نسخه تفسیر ابونصر نیز - بمانند قرآن‌های سی‌پاره آستان قدس - عنوان سوره‌ها را به خط‌هایی دیگر (مانند: رفاع و نسخ و ثلث)، اسامی سوره‌ها را به خط‌های مختلف (کوفی، رفاع و مایل به ثلث) و بسمله‌ها را با انواع متعدد خط کوفی نوشته و در تذهیب و آرایه‌پردازی سروسوره‌ها هنر خود را به نمایش گذاشته است. ترجمه و تفسیر آیات به فارسی، با جوهر لاجورد - همان رنگ سکون‌ها و تشدیدها - کتابت شده و در پایان هر جمله - به جای نقطه در نشانه‌های امروزی - به معنای اتمام یک عبارت - نشانه‌ای چند پر آمده که درون آن به رنگ زر پر شده و مرکز نشانه و مرز پرها از یکدیگر با رنگ لاجورد متمایز شده است.

نسخه توقاپی سرای همانند دیگر مصاحف و تفاسیر سده پنجم و ششم - مانند نسخه‌های تفسیر قرآن پاک (نک: پیوست، تصویر ۷ و ۸)، تفسیری بر عیسی (نک: پیوست، تصویر ۲-۶)، بخشی از تفسیری کهن (نک: پیوست، تصویر ۲۱) و قرآن ری (نک: پیوست، تصویر ۲۲)^۸ - بر محور عمودی صفحه‌آرایی شده؛ و نسبت به مصاحف سی‌پاره آستان قدس، صفحات آن پُرتر، تعداد سطور آن بیشتر و حاشیه‌های کنار صفحات آن کمتر

است. در کار عثمان وراق، نوعی قدسی‌گرایی و قدیم‌نمایی جلوه‌گر است، که در فصل بعدی از آنها سخن خواهیم گفت.

شاید بتوان نسخه‌تویقایی سرای را از حیث روش کتابت و کتاب‌آرایی و تنوع خط‌ها، رنگ‌ها و تذهیب‌ها، در دوره معاصر با دو مصحف دل‌انگیز به خوشنویسی و تذهیب بهرام سالکی - قرآن ریحان (به خط ریحان) و مخصوصاً قرآن عقیق (به خط کوفی اصلاح‌شده ایرانی، اصطلاحاً: پیرآموز) - مقایسه کرد. سالکی در این دو مصحف، هنر کتابت را به هنر نقاشی پیوند داده و افزون بر نقش تذهیب‌های نفیس، آیات قرآن را نیز با قلم مو نقاشی کرده است. او در قرآن عقیق، از طلای ناب و در حدود چهل رنگ از رنگ‌های گوناگون گیاهی، معدنی، حیوانی و شیمیایی در خوش‌نویسی (و به تعبیر بهتر: خوش‌نگاری) و تذهیب استفاده نموده است.^۱

پی‌نوشت‌ها:

۱. از متن رقم عثمان وراق در این نسخه آگاهی نداریم، اما طبعاً در جایی از نسخه، عثمان وراق نام مؤلف تفسیر را و نیز نام خود را (به عنوان کاتب و مذهب) آورده که معرفی‌کنندگان نسخه توانسته‌اند مؤلف و کاتب و مذهب را شناسایی کنند. همان‌گونه که ریشار (۱۳۸۳: ۳۱) اشاره می‌کند، در قرآن‌های کهنی که «در سرزمین‌های ایرانی کتابت شده‌اند، نام کاتب و مذهب اغلب با هم دیده می‌شوند، مانند قرآنی که اکنون در دبلین جای دارد و در حدود سال ۶۰۰ ق به دست محمد بن احمد الجبلی رونویسی و به دست عبدالرحمن بن محمد الصوفی تذهیب شده است (کتابخانه جستریبی، نسخه ش ۱۴۳۹)». البته باید توجه داشت که کاتب و مذهب مصحف دبلین دو تن هستند که یکی کتابت و دیگری تذهیب نسخه را بر عهده داشته است؛ بر خلاف عثمان وراق که در نسخه‌های سی‌گانه آستان قدس و نسخه تفسیر ابونصر در موزه تویقایی سرای، هم کاتب مصحف است و هم مذهب آن. برای نمونه‌هایی دیگر از کتابت و تذهیب قرآن به دست یک تن یا دو تن به طور جداگانه (از قرون چهارم تا هفتم)، نک: سمسار ۱۳۸۵: ۱۴/۷۲۸-۷۲۹. برای نمونه‌ای از ترقیمه کاتب و مذهب - به طور جداگانه - در پایان نسخه‌ای از قرن هفتم، نک: یغمایی ۱۳۳۹: ۷/۱، که ترقیمه کاتب و مذهب نسخه‌ای از ترجمه تفسیر طبری محفوظ در کتابخانه سلطنتی (کاخ گلستان) را به تاریخ ۶۰۶ (تاریخ کتابت) و ۶۰۸ (تاریخ تذهیب) نقل کرده است.

۲. برای تصاویری از این مصحف و ترقیمه آنها، نک: پیوست، تصویر ۹-۱۸.

۳. این عبارت گلچین، تعریضی است به مقاله کوتاه «شیوه تذهیب عثمان وراق» از نوشین نفیسی (منتشر شده در: هنر و مردم، ش ۱۵۰: ۵۱-۵۳).

۴. برای توصیفی از قرآن محمد بن عثمان وراق، نک: گلچین معانی ۱۳۵۴: ۵۹ - ۶۵؛ فراست ۱۳۸۶: ۱۳-۱۶؛ برای تصویری از این مصحف و ترقیمه آن، نک: پیوست، تصویر ۱۹-۲۰.
۵. درباره هنر تذهیب، سیر تاریخی و نقش آن در کتاب‌آرایی مصاحف قرآنی، نک: سمسار ۱۳۸۵: ۷۲۶-۷۳۳.
۶. برای آگاهی اجمالی از خط کوفی شرقی و تفاوت‌های آن با خط کوفی اصیل، نک: سفادی ۱۳۸۱: ۱۴، ۵۴.
۷. متن این نسخه با عنوان مذکور، به کوشش محمد روشن و با مقدمه‌ای از مجتبی مینوی به سال ۱۳۵۱ ش (چاپ اول) و ۱۳۸۲ ش (چاپ دوم) در تهران منتشر شد.
۸. متن این نسخه با عنوان ترجمه قرآن، به کوشش محمدجعفر یاحقی به سال ۱۳۶۴ ش در تهران به چاپ رسید.
۹. درباره دو مصحف ریحان و عقیق و شیوه نگارش و تذهیب آنها، نک: سالکی ۱۳۸۴: ۱۶. برای آگاهی بیشتر درباره این دو مصحف و تصاویری از آنها، نک: کاتالوگ‌های قرآن ریحان و قرآن عقیق در: www.persiaart.net

